

३४. श्री रेवतीरमण खनाल

[संवत् २०६० आश्विन ११ गते रोज १ का दिन आयोजित समारोहमा 'नेपाली कानुन ऐतिहासिक रूपरेखा' भन्ने ग्रन्थको लागि प्रदान गरिएको संवत् २०५८ सालको 'मदन पुरस्कार' त्यसका रचयिता श्री रेवतीरमण खनालले ग्रहण गरेपछि व्यक्त गर्नुभएको उद्गार। यो उद्गार 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १७६ बाट उद्धृत गरिएको हो।]

यस सभाका आदरणीय सभापतिज्यू श्रद्धेय नायवबडागुरुज्यू डा. माधव भट्टराईज्यू, 'जगदम्बा-श्री' द्वारा सम्मानित श्री कृष्णप्रकाश श्रेष्ठज्यू एवं उपस्थित आदरणीय महिला तथा सज्जन वृन्द !

नेपाली भाषामा लेखिएका उत्कृष्ट कृतिलाई पुरस्कृत गर्ने उद्देश्यले २०१२ साल मार्ग २८ गते स्थापित मदन पुरस्कार गुठीले प्रदान गर्दै आएको पुरस्कारको समाजमा अति नै सम्मानित स्थान छ। यसपटकको मदन पुरस्कार मेरो "नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा" नामक कृतिका निमित्त मलाई प्राप्त भएकोमा म यस सम्मानित मदन पुरस्कार गुठीप्रति अत्यन्त गौरवान्वित भएको छु।

आदरणीय सभापतिज्यू,

गुठीले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा जुन योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ त्यो घाम जस्तै छल्लङ्गे छ। अब यसको चिनारी दिइरहनुपर्ने आवश्यकता म देखिन्छ। नेपाली भाषा, साहित्य र वाङ्मयका बुद्धिजीवीवर्ग गुठीको योगदान र पुरस्कारबाट धेरै पहिलेदेखि परिचित रहँदै आएका छन्।

अध्ययन र लेखनका क्रममा सुरुमा म नेपाली विषयमा मात्र केन्द्रित थिएँ। विशेष गरेर नेपाली विषयको स्नातकोत्तर परीक्षाको तयारीका क्रममा मदन पुरस्कार पुस्तकालयका दुर्लभ पुस्तकहरूको अध्ययन गर्दै लेखिएका नेपाली साहित्यसम्बन्धी समालोचनाको अभ्यास र प्रकाशनबाट मैले आफ्नो लेखनयात्रा आरम्भ गरेको थिएँ। यसैबीच एउटा सानो घटनाबाट कानुनतिर मोडिएँ। त्यस घटनाको उल्लेख गर्ने अनुमति चाहन्छु। २०२५ सालमा नेपाली समालोचनाको सङ्कलनका रूपमा "साझा समालोचना" को प्रकाशन भयो। भूमिकामा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले मेरा समकालीन समालोचकहरूका लहरमा मेरो नाम पनि राखिदिनुभयो। यसबाट म अरू प्रोत्साहित भएँ। त्यसताका म कानुनी क्षेत्रसँग

आबद्ध भइसकेको थिएँ । तैपनि नेपाली साहित्यको अध्ययन र लेखनबाट म मुक्त हुन सकेको थिइनँ । त्यसबेला म नेपाली साहित्यका सुप्रसिद्ध समालोचक रामकृष्ण शर्मालाई सम्झिन्थेँ । उनले कानुनको व्यवसाय अड्डालेका भए पनि साहित्यबाट पछि हटेका थिएनन् । म पनि त्यस्तै चाहन्थेँ । त्यसैले कानुन मेरो कार्यक्षेत्र भए पनि नेपाली भाषा र साहित्य मेरो रुचिको क्षेत्र रह्यो र नेपाली समालोचनामा अझै लागिपर्ने मेरो रुचि थियो । त्यसै क्रममा नेपाली साहित्यका प्रसिद्ध समालोचक तारानाथ शर्माले “साक्ष समालोचनाको समालोचना” भन्ने एउटा लेख प्रकाशित गर्नुभयो र छुटाउनै नहुने केही समालोचकहरूको योगदान समावेश नभएकाले सो पुस्तक अपूर्ण रहेको भनी मेरो नाम किटेरै औँल्याउनुभयो । सो लेख पढेपछि नेपाली साहित्य जस्तो सिर्जनशील क्षेत्रमा पनि निष्पक्षता रहेनछ र मप्रति न्याय भएनछ भन्ने कुराको छाप ममा पत्यो । अनि मेरा पाठकहरूलाई “समालोचना र फैसला” शीर्षकको लेख गोरखापत्रमा प्रकाशित गरी अब आफ्नो क्षेत्र न्याय र कानुनमा मात्र सीमित रहेको सूचना दिएँ । तर भाषा र साहित्य मात्र परिवर्तन भयो माध्यम नेपालीको नै रह्यो । जब म कानुनको शोध र अध्ययनमा एकोहोरिन थालें त्यसबेला अनुभव भयो नेपालीको खाँचो साहित्यमा भन्दा साहित्येतर विषयतिर पो बढी आवश्यक रहेछ । साहित्यदेखि इतर विषयको अध्ययन होस् वा लेखन सबैमा नेपाली भाषा टुहुरो जस्तो देखियो । त्यसैले पनि मलाई कानुनका आधारभूत विषयहरू नेपालीमा उपलब्ध गराउने जाँगर चल्यो । मेरा केही यस्तै हठ वा आदर्शले मलाई यतातिर धकेल्यो; तैपनि एकै वाक्यमा फैसला लेख्ने, ह्रस्वीर्घ सकारादिको भेद नगर्ने, प्रसङ्ग हेरी अर्थ गर्नुपर्ने कानुनी भाषामा सुधार ल्याउने प्रयास गर्दै नेपाली भाषालाई पछ्याउनु मैले छोडिँ । कानुनसम्बन्धी मेरा कृतिहरू यिनै पृष्ठभूमिमा तयार भएका हुन् । वास्तवमा मेरो कृति मदन पुरस्कार जस्तो सम्मानित पुरस्कारद्वारा पुरस्कृत भयो त्यो मेरो पुस्तक मात्र सम्मानित भएको नभई कानुन क्षेत्रको नेपाली वाङ्मय नै सम्मानित भएको हो भन्ने मैले ठानेको छु । यसरी नै विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा पनि नेपाली भाषाले आफ्नो सम्मानित स्थान पाउनुपर्दछ भन्ने मेरो धारणा छ ।

न्याय र कानुनका क्षेत्रमा मैले प्रवेश गरेको बेला वादी, प्रतिवादी, बयान, वकपत्र, फैसला र आदेशबाहेक अरु लेख समालोचना लेख्ने प्रायः चलन थिएन । लेख समालोचना प्रकाशित गर्ने कानुनका पत्रपत्रिकाको अभाव भएकोले त्यसका लागि पनि गोरखापत्र र अरु साहित्यिक पत्रपत्रिकाकै सहारा लिनुपर्ने अवस्था थियो । वकिल र कानुनका शिक्षक मिलेर “न्यायदूत” पत्रिका निकाल्यौँ । पहिलो अङ्कको मेरो “न्यायका नौ सिङ्ग एक विवेचना” भन्ने लेखले न्यायको क्षेत्रमा बौद्धिक उत्तेजना फैलायो । त्यसको अङ्ग्रेजी अनुवाद वि. वि. को पत्रिकामा पनि प्रकाशित भयो । सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूले हाम्रो फैसलालाई यसरी आलोचना गर्नेलाई मानहानिमा किन कारबाई नगर्ने भन्ने प्रश्न पनि उठाए । तत्कालीन न्यायाधीश प्रकाशबहादुर के. सी. ले लेख पढेपछि निर्णय भएको फैसलामा लेखेको रहेछ विचाराधीन विषयमा त्यसरी लेख्न पाइँदैन, निर्णय भएकोमा

पाइन्छ। निर्णयप्रति टिप्पणी गर्न पाउदैन भन्ने हो भने कसैले कुनै निर्णयमा अपिल गर्न पाउदैन भन्नुपर्ने हुन्छ। पुनरावेदन लेख्दा तलको फैसला मिलेन भनेर त्रुटि देखाउनुपर्ने हुन्छ भनेपछि सबै चुप लागेका थिए। त्यस्तै अर्को "आदर्श वकालत एक उत्तम पेसा" शीर्षक लेख गोरखापत्रमा प्रकाशित भयो। त्यसमा वकिलले गर्नुपर्ने र गर्न नहुने कुराहरूको उल्लेख थियो। त्यसमा गर्न नहुने भन्ने पक्षका कुरा नै यहाँका धेरै वकिलहरूले अपनाउँदै आएका रहेछन्। तिनीहरूबाट सो लेखको विरोध भयो तर कानूनका स्नातक र आदर्श वकालत चाहने अर्का थरी वकिलहरूले सो लेखको प्रशंसा गरेर मेरो हौसला बढाए। यस्ता लेख समालोचनाका साथै कानूनका केही पाठ्यपुस्तक लेख्दै कानूनका क्षेत्रमा वैचारिक सङ्घर्ष गर्दै मैले आफ्नो कार्यक्षेत्र यसैलाई बनाएँ।

कानूनको प्राध्यापक भएकाले कुनै विषयमा अनुसन्धान गर्नु पनि आवश्यक थियो। त्यसबेलाका कानूनका स्नातकहरू अङ्ग्रेजी कानून प्रणालीमा पढ्ने हुँदा आफ्नै पूर्वीय कानून प्रणाली बुझ्दैनथे। यसकारण नयाँ कानूनका स्नातकलाई नेपालको कानून प्रणाली र त्यसको विकासका साथै नेपाली न्याय पद्धति बुझाउने उद्देश्यमा मेरो अनुसन्धान केन्द्रित रह्यो। त्यसबेला कानूनका स्नातक कम भएका र न्यायका क्षेत्रमा पुराना अनुभवी निजामती परीक्षाका चार पास गरेका न्यायकर्ताको बाहुल्य थियो। हरिप्रसाद प्रधान पहिलोपल्ट प्रधान न्यायाधीश भएपछि उनले कानूनका स्नातकहरूलाई प्रोत्साहन दिने वातावरण बनाए। दोस्रोपटक पुनः प्रधान न्यायाधीश भएपछि पुराना न्यायकर्तालाई चारपासे भनी निरुत्साहित गर्ने र सेवाबाट अवकाश दिलाउने काम गरेकाले दुवै थरी न्यायकर्तामा द्वन्द्व बढेको थियो।

न्यायक्षेत्रमा काम गर्ने बहुसङ्ख्यक ती पुराना चारपासे न्यायकर्ताले कानूनको व्याख्या, रिट निवेदन र नजिरका कुरा नबुझ्ने भएकोले कसरी राम्रो न्याय गर्छन् ? भन्ने कानूनका स्नातकहरूको भनाइ थियो। अर्कातिर कानूनका स्नातक हुँ भन्छन् नेपालको कानून र कानून पद्धति बुझेका छैनन्; विदेशी कानूनका सिद्धान्तका कुरा गर्छन्, आफ्नो देशको कानून नपढेका र नबुझेका ती न्यायकर्ताले कसरी न्याय गर्छन् ? भन्ने पुराना न्यायकर्ताको भनाइ थियो। दिल्लीरमण रेग्मीले 'प्रधान न्यायालयका न्यायाधीशले मुद्दा चाँडो छिन्दैनन् चाँडो सुनवाइ गरी पाऊँ भन्दा सुन्दैनन् कानमा तेल हाली बसेका छन्' भनी भाषण गरेकोले अदालतको मानहानि गर्‍यो भनी आफ्नो देशमा नभएको विदेशको कानूनको आधारमा ६ महिना कैद गर्ने निर्णय गरे जस्तै गरेर हुन्छ ? न्याय त कानूनअनुसार गर्नुपर्छ कानूनविना न्याय गर्ने र आदेश दिने अधिकार यी पढेका हुँ भन्नेले कहाँबाट पाएका छन् भन्दथे। यस्तो द्वन्द्व बढेको बेलामा दिनभरि पुराना न्यायाधीशसँग बसेर काम गर्ने र बेलुका कानूनका विद्यार्थीलाई कानूनका सैद्धान्तिक कुरा पढाउनुपर्ने मेरो दायित्व थियो।

न्याय क्षेत्रमा भएको यो द्वन्द्व कम गर्न तत्कालीन महान्यायाधिवक्ता शम्भुप्रसाद ज्ञवालीसँग कुरा हुँदा न्याय क्षेत्रमा पुराना मानिसहरूकै बाहुल्य हुँदा उनीहरूलाई नयाँ

कुरा पढ्न बुझ्न सक्ने गरी नेपालीमा कानूनका पुस्तक लेख्ने र नयाँलाई नेपालको कानुनी इतिहास पढाउनुपर्ने कुरामा सहमत भयौं। जवालीको “कानूनको व्याख्याको सिद्धान्त” प्रकाशित भएकै थियो। पछि अरू लेख र पुस्तक लेख्दै रहनुभयो। मैले “रिट निवेदन सिद्धान्त र विवेचना” पुस्तक लेख्दै जवालीले भूमिका लेख्नुभयो। कानूनको स्नातक तहमा नेपालको कानुनी इतिहास पढ्नुपर्ने गरियो। यसअघि नै मैले नेपालको कानुनी इतिहासको विषयमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरिरहेको थिएँ।

सिंहदरबार अग्निकाण्डले राष्ट्रलाई ठूलो क्षति भयो भने मेरो अनुसन्धानको स्रोत कानून मन्त्रालयको पुस्तकालय पनि त्यसैमा परेकोले मेरो अनुसन्धान त्यसबेला पूरा हुन पाएन। मेरा निर्देशक प्रा. डा. म्याग्डनलको सुझावअनुसार कैयौं लेख, रचना, र “नेपालको कानुनी मसौदा” मा नेपालको कानुनी लिखतको ऐतिहासिक विकासक्रम तथा “रिट निवेदन सिद्धान्त र विवेचना”मा बेलायतका राजाले जस्तै नेपालका राजाहरूले कानूनको अभावलाई पूरा गर्दै दिएका आदेशहरूले नेपालको कानूनको विकासमा उल्लेख्य भूमिका खेलेको उल्लेख गर्ने। प्रसिद्ध विधिशास्त्री अस्टिनको “संप्रभुको आदेश नै कानून हो” भन्ने उक्ति चरितार्थ भएकोमा प्रकाश पाउँ आफ्ना पाठकलाई नेपालको कानुनी इतिहासप्रति आकर्षित गर्दै आएको थिएँ।

अहिले सो पुरानो आफ्नो अनुसन्धानको विषयलाई इतिहासको मान्यताअनुसार निष्पक्षताको लागि पनि कमिमा ३० वर्षभन्दा पुरानो समय सीमाभित्र राखी २०२८ सालसम्ममा सीमित गरी केही परिमार्जनसहित गत वर्ष प्रकाशित गरिएको हो। अहिले मेरो कृतिका पक्षमा सारा वकिल समुदायको संस्था नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् नै उभियो। गत सालको न्याय र कानून विषयका सर्वोत्कृष्ट कृति भनी सोही कृतिलाई न्यायको कठघरामा उभ्याई वकालत गर्‍यो। यता न्याय दिन मदन पुरस्कार गुठीको न्याय सभामा बसेका विद्वान् न्यायकर्ताहरूले २०५८ सालको “मदन पुरस्कार” “नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा” नामक ग्रन्थलाई दिने २०६० भदौ ७ गते निर्णय सुनाए। यसरी ३५ वर्षपछि न्याय प्रदान भएकोमा “दिलै भए पनि नेपालमा न्याय हुन्छ” भन्ने उक्ति चरितार्थ भएको सम्झेको छु।

अन्त्यमा यस मदन पुरस्कार गुठीले मेरो उक्त ग्रन्थलाई मदन पुरस्कारद्वारा सम्मानित गरेकोमा मदन पुरस्कार गुठी परिवार र यसका मूल्याङ्कनकर्ताप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

धन्यवाद !

